

PROBLÉM "VONKAJŠIEHO" A "VNÚTORNÉHO" V BACHTI- NOVEJ FILOZOFII REČI A KONANIA

NORBERT LACKO, Filozofický ústav SAV, Bratislava

LACKO, N.: The Problem of the "External" and the "Internal" in Bachtin's Philosophy of Language and Action
FILOZOFIA 2000, No 7, p. 534

The main task of the paper is to show Bachtin's rendering the "external" and the "internal" problematic in his *Marxism and the Philosophy of Language*, by which he meant the pertaining limits between ourselves and the world, between the individual - psychological ("spiritual") and the social. The author argues, that these are not two distinctive contradictory spheres: according to Bachtin the "internal" is always organized by the "external" i. e. the independence of the former is denied. He supposes that the consciousness is determined by its embodiment in a sign. The consciousness is not constitutive of being, it is rather an immanent part of it, one of its powers.

Dielo Michaila Michailoviča Bachtina (1895-1975) by sme mohli zaradiť do literárnej vedy, lingvistiky, semiotiky, ale aj do oblasti filozofie jazyka. V poslednej z týchto disciplín by sa Bachtinova teória dala dať do vzťahu k tzv. "obratu k jazyku", teda k tým koncepciám, ktoré redukujú problémy vedomia na otázky jazyka [1].

Základnou úlohou tejto štúdie je sledovať problematizáciu dualizmu "vonkajšieho" a "vnútorného" v práci M. M. Bachtina *Marxizmus a filozofia jazyka* (s podnadpisom *Základné problémy sociologickej metódy vo vede o jazyku*) [2]. Keď hovoríme o "vnútornom" a "vonkajšom", máme na mysli ono uchovávanie hranice medzi nami a svetom, medzi individuálno-psychickým ("duševným") a sociálnym. Ako neskôr ukážeme, nejde tu o protiklad dvoch samostatných sfér. U Bachtina je "vnútorné" vždy organizované "vonkajším", čím popiera jeho nezávislosť. Vychádza pritom z predpokladu, v ktorom je vedomie podmienené jeho stelesnením v určitom znakovom materiáli. Vedomie nekonštituuje bytie, je mu imanentné ako jeho časť a jedna z jeho síl. "... a preto má účinnosť a hrá úlohu na scéne bytia." ([2], 287) Na rozdiel od filozofie "obratu k jazyku" však nepodriadiuje vedomie výhradne jazyku. Pod úrovňou symbolických systémov odhaľuje ďalšiu úroveň, rozprestierajúcu sa na poli sociálnych vzťahov a pôsobení.¹

Na prvý pohľad by sa mohlo zdať, že vzťah "vonkajšieho" a "vnútorného" je na okraji Bachtinovho záujmu. Čiastočne je to pravda, pretože v centre jeho pozornosti je snaha načrtnúť architektúru pozitívnej vedy o ideologickej tvorbe, a to takej

¹ Horizontom tejto štúdie by mohli byť problémy tela, moci a reči v "postštrukturalistickom" myslení. Ide však skutočne o horizonty a naše čítanie Bachtinovej práce je pokusom o nájdenie možných prístupových ciest k týmto problémom.

architektúry, ktorá by brala do úvahy "produktívnu úlohu výpovede a jej sociálnu povahu" ([2], 176).

Práve takto charakterizovaná téza a s ňou súvisiace presunutie pozornosti na výpoveď (parole) na jednej strane a kritika kategórie výrazu na strane druhej však umožňuje čítanie, ktorého hrdinom by mohol byť nami sledovaný problém. (Ak nie je problém vzťahu vonkajšieho a vnútorného priamo organizujúcim motívom, tak je to aspoň motív sprievodný, implicitný, a to aj v poslednej kapitole, napriek tomu, alebo práve preto, že v nej aplikuje rozpracovanú metódu na konkrétny syntaktický materiál v podobe problému nepriamej reči.)

V kryštalickej podobe sa s problémom vonkajšie/vnútorné stretávame na niekoľkých miestach:

1. v súvislosti s vymedzením povahy znaku a jeho väzby na ideológiu, teda v prvej časti, ktorá sa snaží lokalizovať základné problémy filozofie jazyka do fundamentu vied o ideologickej tvorbe;

2. v súvislosti s povahou "spoločenskej psychológie" a s tým súvisiacimi problémami sociálnej komunikácie a "sociálnych akcentov";

3. opätovne sa tento motív explicitne artikuluje v druhej kapitole, v tesnej väzbe na problémy "objektívnej psychológie";

4. v "konečnej", "najprepracovanejšej" podobe v kapitole venujúcej sa vzájomnému rečovému pôsobeniu - "konečnej" vzhľadom na to, že tu navrhne topiku vedomia; "najprepracovanejšej" vzhľadom na to, že táto časť prináša práve argumentáciu, ktorá v predchádzajúcich častiach ustupuje do pozadia, uvoľňujúc (ako sám hovorí) miesto tézovitosti a "dogmatickosti".

Preto sa budeme venovať predovšetkým tejto kapitole, keďže však stieranie dualizmu "vonkajšie/vnútorné" stojí na základnom kameni Bachtinovej filozofie jazyka - na individuálnom rečovom akte, výpovedi (parole) - pokúsime sa najprv o charakterizáciu tejto filozofie.

Odpoveď na jednoduché, ale o to naliehavejšie otázky "Čo je jazyk?" a "Čo je slovo?" Bachtin podáva pomocou kritického výkladu dvoch "hlavných smerov" lingvistico-filozofického myslenia, veriac, že v nich nájde smerovníky, ktoré by zorientovali jeho hľadanie, a to ešte vo chvíli, keď je skúmanie na samom počiatku a "hľadá ani nie tak myseľ, vytvárajúcu formuly a definície, ako skôr oči a ruky, skúšajúce nahmatať reálnu prítomnosť predmetu" ([2], 227).

Týmito dvoma smermi sú, ako ich sám nazýva, "**individualistický subjektivismus**", napojený na tradície romantizmu, a "**abstraktný objektivismus**", vychádzajúci z racionalizmu a neoklasizmu. Charakterizáciu týchto smerov podáva vo funkčne redukovanej podobe hlavných princípov. Základné princípy "individualistického subjektivismu" možno formulovať takto:

- "1. Jazyk je činnosť, nepretržitý tvorivý proces, vytváranie (energeia), realizovaný individuálnymi rečovými aktmi,

2. zákony jazykovej tvorby sú individuálnopsychologickými zákonmi,

3. tvorba jazyka je zmysluplnou tvorbou, analogickou umeleckej tvorbe,

4. jazyk ako hotový produkt (ergon), ako ustálený systém jazyka (slovník, gramatika, fonetika) je akoby umŕtvenou konštruovanou lingvistikou, ktorej cieľom je praktické naučenie jazyka ako hotového nástroja." ([2], 231-232)²

Dôraz, ktorý Bachtin pripisuje tejto charakteristike, je vyjadrený zvýraznením "individuálneho, tvorivého aktu reči". Príznačným pre všetkých predstaviteľov tohto smeru je podriadenie individuálneho aktu reči individuálnopsychologickým zákonom, ako aj subsumovanie výpovede pod kategóriu výrazu, ktorý zabezpečuje expresiu individuálneho vedomia, pričom sa rozhodujúcim činiteľom stáva individuálny vkus alebo štýl, ktorému je podriadená aj samotná tvorba jazyka ("a jazyk je nepretržité utváranie, nepretržitá tvorba") ([2], 321). Druhý smer, "abstraktný objektivismus", charakterizujú tieto princípy:

"1. Jazyk je stabilný, nemenný systém normatívne totožných jazykových foriem, ktoré individuálne vedomie nachádza ako hotové a neporušiteľné.

2. Zákony jazyka sú špecifickými lingvistickými zákonmi súvislosti medzi jazykovými znakmi vnútri daného uzavretého jazykového systému. Tieto zákony sú objektívne vzhľadom na každé subjektívne vedomie.

3. Špecifické jazykové súvislosti nemajú nič spoločné s ideologickými hodnotami (umeleckými, poznávacími a inými). Nijaké ideologické motívy nezdôvodňujú jazykové javy. Medzi slovom a jeho významom niet nijakej prirodzenej, vedomiu pochopiteľnej ani umeleckej súvislosti.

4. Individuálne akty hovorenia sú z hľadiska jazyka len náhodnými refrakciami a variáciami alebo jednoducho deformáciami normatívne totožných foriem, práve tieto akty individuálneho hovorenia však vysvetľujú historickú premenlivosť jazykových foriem, ktorá je ako taká z hľadiska jazykového systému iracionálna a nezmyselná. Medzi systémom jazyka a jeho dejinami niet ani súvislosti, ani spoločných motívov. Sú si navzájom cudzie." ([2], 243-244)³

Podobne ako v prvom prípade, aj tu Bachtina zaujíma predovšetkým postavenie individuálneho rečového aktu - výpovede (parole). Na rozdiel od predchádzajúceho prúdu sa tento prúd snaží individuálnu výpoveď eliminovať. Odsúva ju, keďže jazyk je systém konštantných (fonetických, gramatických a lexikálnych) foriem - invariantov (oná "dúha klenúca sa nad prúdom") ([21], 237) a keďže výpoveď je individuálna a kontingentná. Je individuálnym aktom opierajúcim sa o kombinácie prvkov systému jazyka (používaných na vyjadrenie, komunikáciu) a o psychofyzický mechanizmus, umožňujúci vyjadriť tieto kombinácie.

Podstatné nie sú individuálne osobitosti výpovede, ale normatívna totožnosť, ktorá konštituuje systémy lingvistických konštánt.

Jazyk je systém nezávislý od tvorivých aktivít individua (aspoň v jeho synchronnej podobe) a je pre individuum záväznou inštitúciou, je produktom kolektívnej tvorby - je sociálny, a preto ako každá sociálna inštitúcia normatívny pre každé jednotlivé individuum.

² Medzi predstaviteľov tohto prúdu Bachtin radí osobnosti ako Humboldt, Vossler, Lork, ale aj Croce.

³ Medzi predstaviteľov tohto prúdu patrí F. de Saussure, ako aj jeho žiaci Bally a Secheyay.

Po takejto sumarizácii sa opäť vracia k pôvodným otázkam, tentoraz už však v dvoch konkretizovaných podobách:

- prvá sa týka povahy centra jazyka a zdanlivo nám dáva na výber medzi individuálnym rečovým aktom - výpoveďou a systémom jazyka;
- druhá sa týka formy bytia jazyka a opäť sú proti sebe postavené dve možnosti: nepretržité tvorivé utváranie a nemennosť noriem totožných so sebou.

Na tieto otázky má Bachtin pripravenú odpoveď:

a) centrom jazyka nie je systém, ten je len lingvistickou (presnejšie filologickou) abstrakciou. Aby to dokázal, urobí genealogickú analýzu, v ktorej filológiu, jej pôvod a jej možnosti umiestni do stretnutia s cudzou rečou, zároveň ukáže aj heuristickú a pedagogickú motiváciu filológie: "Nech sú čo ako hlboko rozdielne kultúrno-historické profily lingvistov od indických kňazov po súčasného európskeho učeného jazykovedca, filológ bol vždy a všade lúštitel'om cudzích "tajných" písmen a slov a učiteľ'om, sprostredkovateľ'om rozlúšteného alebo tradovaného." ([2], 265)

Základným problémom filológie a aj lingvistiky, ktorá považuje jazyk za normatívny systém, je to, že pracuje (alebo používa také techniky, ako keby pracovala) s mŕtvym cudzím jazykom;

b) táto genealógia však dáva odpoveď aj na druhú otázku; forma bytia jazyka nie je v nemennosti noriem, ale v nepretržitom tvorivom utváraní. To, že filológia môže vnímať jazyk ako stabilný kód, má tiež svoj genealogický "pôvod" v práci s mŕtvymi, izolovanými, zavŕšenými, monologickými výpoveďami.⁵

To sú podľa Bachtina dôvody, ktoré viedli lingvistiku, alebo aspoň jej časť, k rozlíšeniu medzi jazykom (langue) ako systémom foriem a výpoveďou (parole) ako individuálnym aktom reči. Zároveň viedli k roztržke medzi synchrónnym a diachrónnym.

William Labov si všimol zvláštny paradox tohto rozlíšenia: "Spoločenský aspekt reči sa dá poznávať v intímnom prostredí pracovne, zatiaľ čo jeho individuálny aspekt vyžaduje výskum v strede spoločenstva." ([3], 178)

Ak je jazyk nepretržitým prúdom a utváraním, nekonečnou sériou udalostí, a jeho centrom je individuálna výpoveď (parole) ako singulárna udalosť - rečový akt, znamená to, že "pravdivé sú základné princípy prvého smeru" ([2], 276), teda "individualistického subjektivismu"?

⁴Nietzsche, Bachtin, Derrida? Ešte zaujímavejšou sa táto hlúpa enumeratívna otázka stane vo chvíli, keď uvedieme do hry Bachtinovú kategóriu "filozofémy cudzieho slova" ([2], 262-265).

⁵Bachtin tu načrtáva oveľa viac problémov, nielen to, ako udalosť stretnutia s cudzím slovom necháva stopu na tvári filológie a lingvistiky, ako sa stal z mŕtveho - pasívneho - cudzieho jazyka základ lingvistického myslenia a z monologického prehovoru jej posledná danosť a zároveň východiskový bod. Navrhuje vnímať možnosť stretnutia s cudzím slovom aj z hľadiska jeho pozitívnej a produktívnej úlohy v procese utvárania kultúry. "Táto grandiózna úloha cudzieho slova, ktoré prichádzalo vždy s cudzou silou a organizáciou alebo ktoré mladý národ dobyvateľ našiel na pôde starej a mohutnej kultúry, podmaňujúcej si ideologické vedomie nového národa akoby z mohýl - viedla k tomu, že cudzie slovo v hĺbinách historického vedomia národov zrástlo s ideou moci, ideou sily, ideou svätosti, ideou pravdy a nútilo myslenie o slove orientovať sa predovšetkým na cudzie slovo." ([2], 267)

Na túto otázku Bachtin odpovedá záporne a aby mohol vypracovať vlastnú koncepciu jazyka, uvedie na scénu spoločného menovateľa oboch smerov. Týmto spoločným menovateľom sú posuny (alebo "omyly", "ilúzie"), ktorých sa oba dopustili pri definovaní výpovede: v prípade "abstraktného objektivismu" je výpoveď (parole) odsunutá (pretože je individuálna), v prípade "individualistického subjektivismu" je výpoveď centrom pozornosti, ale zároveň (ako individuálna) je vysvetlená z podmienok individuálneho psychického života.

Výpoveď ako produkt rečového aktu "nijako nemožno pokladať za individuálny akt v presnom zmysle tohto slova a nemožno ju vysvetliť z individuálnopsychologických alebo psychofyziologických podmienok hovoriaceho individua. **Výpoveď je sociálna.**" ([2], 277)

V tomto centre Bachtinovej koncepcie jazyka sa zároveň otvárajú scény, na ktorých môže prebehnúť problematizácia dištinkcie medzi "vonkajším a vnútorným" alebo presnejšie vynesenie myslenia do čistej vonkajšej materiality reči.

1. scéna: problém výrazu.⁶ Ako sme už uviedli, "individualistický subjektivismus" podľa Bachtina subsumuje výpoveď pod širšiu kategóriu výrazu. Výraz má zabezpečiť expresiu vnútorných (duševných, psychických) "pochodov" a prežívaní navonok. Výraz sa formuje vo vnútri individua a objektívuje sa vo vonkajšom prostredí, pre iných, "pomocou nejakých vonkajších znakov". Dualizmus medzi vonkajším a vnútorným "svetom" teda zakladá aj dualizmus na úrovni výrazu. Výraz teda pozostáva z dvoch zložiek: vyjadrovaného (vnútorného) a vonkajšej objektivácie - vyjadrujúceho vyjadrované "pre iných alebo i pre seba samého" ([2], 279).

"Teória výrazu, nech už nadobudne čo ako subtílnu a zložitú formu, nevyhnutne predpokladá tieto dva členy: celá udalosť výrazu sa odohráva medzi nimi. **Teda každá teória výrazu nevyhnutne predpokladá, že vyjadrované sa nejako môže utvoriť a existovať mimo výrazu, že najprv jestvuje v jednej forme a potom prechádza do inej formy.**" ([2], 279, podč. N. L.) A keďže každý akt expresie alebo objektivácie výrazu ide zvnútra navonok, centrom, zdrojom a zároveň hierarchickým nadradeným členom tejto koncepcie je vnútorné. "Všetko podstatné je vnútri a vonkajšie sa môže stať podstatným, len ak sa stane nádobou vnútorného, vyjadrením ducha." ([2], 280)

Vonkajšia objektivácia, vyjadrujúce, je formované vnútornými silami vyjadrovaného, ktorému slúžia len ako médium a/alebo ktoré môžu deformovať, klásť mu odpor, preto na tej istej pôde môže dôjsť aj k radikálnym odmietnutiam výrazu.

Bachtin túto hranicu medzi vonkajším a vnútorným zotrie tak, že zážitok - vyjadrované a výraz, vyjadrujúce, podriadi produkcii kvalitatívne rovnakého materiálu. Vnútorná skúsenosť je pre Bachtina skúsenosťou znaku, znakového materiálu. Akýkoľvek organický pohyb alebo proces, všetko, čo sa odohráva v organizme "(dýchanie, krvný obeh, telesný pohyb, artikulácia, vnútorná reč mimický pohyb, reakcie na vonkajšie podráždenia...)" ([2], 207) sa nachádza medzi dvoma možnosťami: zostať na úrovni holého fyziologického procesu, alebo sa stať znakovým materiálom zážitku, a teda aj potenciálnym výrazom.

⁶ Scény však nenasledujú jedna po druhej, sú simultánne a d'alej, len čo ešte raz naznačíme ich zdroje, budeme pokračovať tak, akoby to bol jeden spoločný priestor.

To však ešte neznamená, že hranica medzi "vonkajším a vnútorným" je zotretá. Stále možno podriaďovať organizáciu výrazu kompetencii vnútorného života (a zvrchovaného subjektu) - napríklad tým, že oddelíme význam od znakového materiálu a urobíme z neho osobitnú, samostatnú vec. Bachtin túto substancializáciu významu nepripúšťa, význam je preňho číry vzťah, funkcia znaku.

Význam môže patriť len znaku: "je vyjadrením vzťahu znaku ako jedinečnej skutočnosti k inej skutočnosti, ktorú zastupuje, reprezentuje, zobrazuje" ([2], 206). Aby bola hranica medzi "vnútorným a vonkajším" zotretá, musí Bachtin preniesť samotné organizujúce centrum výpovede von, mimo individua. Neurobí to však tak ako formalisti a neskôr čast' štrukturalistov, ktorí sa zbavili subjektu tak, že z neho urobili epifenomén, funkciu jazykovej štruktúry alebo iných symbolických štruktúr (podriadených a generovaných lingvistickým modelom).

2. scéna - výpoveď (parole). Ešte raz opakujeme, že Bachtin presúva celú pozornosť z jazyka (ako synchrónneho rozpriestranného modelu) na výpoveď, pričom výpoveď nechápe ako generovanú týmto modelom (v synchrónnom reze) a transformujúcu tento model (po diachrónnej osi). Svoje chápanie výpovede opiera o dva momenty, ktoré sú k nej v zdanlivo vonkajšom vzťahu: o **1. interakciu individuí, hovoriacich, ktorí sú 2. sociálne organizovaní.** Tieto dva momenty alebo úrovne v jeho výklade často splývajú a zatiaľ čo prvej sa venuje podrobnejšie, druhú len pripomína, aby sa vždy poponáhľal zdôrazniť úlohu slova, písania alebo hovorenia.

Otázne je, či práve toto splývanie úrovní a toto zdôrazňovanie úlohy slova a Bachtinova orientácia na význam a rozumenie, ako aj to, že sa pohyboval viac na poli literárnej vedy ako na poli iných disciplín, nevedelo jeho interpretátorov k tomu, že aj keď zdôrazňovali úlohu rečového vzájomného pôsobenia, dialogickosti, intertextuality a interpretácie, zároveň konštruovali nové typy "subjektu" v podobe "modelových autorov" a "modelových čitateľov" alebo fakt rečového vzájomného pôsobenia vysvetľovali z intersubjektívnej komunikácie, postulujúc kategórie ako sebareferencia, shiftery atď.

Pre Bachtina je teda výraz - výpoveď (parole) v každom svojom momente určovaná okolnosťami a podmienkami, bezprostrednou situáciou interakcie dvoch sociálne organizovaných individuí.

"Výpoveď sa predsa formuje medzi dvoma sociálne organizovanými ľuďmi a keď reálneho spoluhovoriaceho niet, predpokladáme ho v osobe takpovediac typického predstaviteľa sociálnej skupiny. Slovo je orientované na spoluhovoriaceho" ([2], 281), ktorý nie je abstraktný, ale má podobu predpokladaného istého "typického a stabilizovaného sociálneho horizontu" ([2], 281).

"Vnútorný svet a myslenie každého človeka má svoje stabilizované sociálne auditórium, v ovzduší ktorého sa utvárajú jeho vnútorné dôvody, vnútorné motívy, hodnotenia atď." ([2], 281) "Význam orientácie slova na spoluhovoriaceho je neobyčajne veľký. V skutočnosti je slovo dvojstranným aktom. Je rovnako určené tým, čím je, i tým, pre koho je. Slovo ako slovo je práve produktom vzájomných vzťahov hovoriaceho s počúvajúcim." ([2], 282)

Znak, slovo (ako ideologický znak par excellence) alebo výpoveď môže vzniknúť len na **interindividuálnom teritóriu** a len pod podmienkou, že individua, medzi ktorými dochádza k interakcii, sú **sociálne organizované**.

"Bezprostredná sociálna situácia a širšie sociálne prostredie celkom určujú - a to takpovediac zvnútra - štruktúru výpovede." ([2], 282)

A keďže je zážitok (pre iných aj pre individuum samotné) tvorený znakovým materiálom, je od samého svojho počiatku určovaný touto bezprostrednou situáciou a sociálnym usporiadaním, ktoré sú výrazu - výpovedi imanentné.

"Keď si vezmeme výpoveď v procese jej vzniku, ešte v duši, podstatu veci sa nemení, lebo štruktúra zážitku je práve taká sociálna ako štruktúra jeho vonkajšej objektivity. Stupeň uvedomenia, zreteľnosti, sformovateľnosti zážitku je priamo úmerný jeho sociálnej orientovanosti." ([2], 283)

Prihliadajúc na túto škálu diferencovanosti a sformovanosti zážitku, Bachtin konštruje pole, ktorého pólmi - hranicami sa stanú "ja-zážitok" a "my-zážitok", pričom samotný "ja-zážitok" je vlastne nemožný, "smeruje k zaniknutiu, stráca svoje ideologické stváranie, a teda sa prestáva i uvedomovať, približuje sa k fyziologickej reakcii živočicha" ([2], 284) Ale aj druhý pól tohto poľa, "my-zážitok" vo svojej extrémnej podobe čisto kolektívneho prežívania je skôr zriedkavý. Takto Bachtin vlastne stiera hranicu medzi "vnútorným a vonkajším" a spolu s Valéryom by mohol povedať, že "najhlbšia je koža".

Samotný zážitok (ako sme túto situáciu rozobrali v úvode) už vždy tenduje, "je zameraný na úplne aktualizovaný vonkajší výraz", a naopak, realizovaný výraz usmerňuje zážitok, "ovplyvňuje vnútorný život, pričom mu dáva určitejší a stabilnejší výraz." Bachtin preto konštatuje: "Možno povedať, že ani nie tak výraz sa prispôbuje nášmu vnútornému svetu, ako skôr náš vnútorný svet sa prispôbuje možnostiam nášho výrazu a jeho možným cestám a smerom." ([2], 288)

Táto koža, vedomie - myslenie, ktoré je vnesené do čistej vonkajšej materiálnosti zážitku-výrazu-výpovede (parole) a im imanentných sociálnych síl, má v Bachtinovom chápaní zvláštnu topiku. Prvým veľkým rozlíšením je rozlíšenie medzi "životnou ideológiou" ako súhrnom všetkých zážitkov-výrazov a "etablovanými ideologickými systémami" (umenie, morálka, právo...). "Životná ideológia je živlom neusporiadanej a nezafixovanej vnútornej a vonkajšej reči, v ktorej sa stanovuje zmysel každého nášho činu, konania a každého nášho vedomého stavu." ([2], 288)

No aj samotná životná ideológia je diferencovaná, jej rozvrstvenie sa dá opísať takto:

a) najspodnejšia "plynná" alebo fluidná vrstva, nestála a rýchlo sa meníaca, je najbližšie k pólu "ja-zážitku". Sociálny horizont je úzky a neurčitý, sociálna orientácia náhodná a chvíľková. "K tejto vrstve patria všetky hmlisté a nerozvinuté zážitky, myšlienky a náhodné, prázdne slová, prebleskujúce v našej duši. Všetko sú to zárodky sociálnych orientácií, neschopné života, romány bez hrdinu a vystúpenia bez auditória." ([2], 291)

b) vyššia, "kvapalná", pohyblivá, tečúca vrstva, podstatnejšia z hľadiska tvorivého charakteru a senzitivity. "Práve tu sa hromadia tvorivé energie, pomocou ktorých sa uskutočňujú čiastočné alebo radikálne prestavby ideologických systémov. Novo sa

formujúce sociálne sily nachádzajú spočiatku svoj ideologický výraz a stváranie v týchto vyšších vrstvách životnej ideológie skôr, než sa im podarí ovládnuť scénu organizovanej oficiálnej ideológie." ([2], 291) A zároveň sa korigujú, podliehajú vplyvu a tlaku etablovaných ideológií.

c) najvrchnejšia časť, najviac diferencované a tvárne vrstvy, ešte nie kryštalické, ale už dostatočne nasýtené, tvoria "slová, intonácie, vnútorné gestá, ktoré prešli skúškou vonkajšieho výrazu v širšom alebo užšom sociálnom meradle, akoby sa sociálne dobre vyhladili a vybrúsili reakciami a replikami, podporou alebo odporom sociálneho auditória" ([2], 291). Je to takzvaná vrstva alebo línia "tvorivej individuality", ironizuje Bachtin.

Z tejto životnej ideológie sa kryštalizujú etablované ideologické systémy. Tieto kryštály sú ponorené do prúdov, vrstiev životnej ideológie, ktorá ich rozpúšťa alebo jej tieto systémy dovoľujú kryštalizovať sa pozdĺž ich osí. "Živia sa jej šŕavami a mimo nej sú mŕtve", podobne ako literárne dielo je živé len v procese jeho apercepcie.⁷ Dalo by sa to nakresliť, ale muselo by to byť animované.

Našou snahou bolo ukázať Bachtinovu konceptualizáciu problému výpovede, ktorou sa mu podarilo zotrieť dualizmus medzi "vonkajším a vnútorným" a vyniesť myslenie do vonkajšej materiality znaku. Netvrdíme, že Bachtin je prísny monista, mnoho dualizmov si nevšíma alebo ich priamo zavádza. Napríklad tie, ktoré sú medzi kultúrnym a užitkovým priestorom (sféra ideologických znakov a sféra výrobných nástrojov), medzi kultúrnym a prírodným (opäť ideologické znaky a fyzické telesá) atď., a hlavne tie, ktoré naše myslenie nútia rozlišovať medzi iluzórnym, fiktívnym na jednej strane a skutočným alebo reálnym na strane druhej. A to podľa nášho názoru bude hrať rozhodujúcu úlohu v záverečnej fáze "hry vonkajšieho a vnútorného" (pretože tá sa zrušením dualizmu sa nekončí). Skôr, než sa k nej dostaneme, pokúsím sa zhrnúť Bachtinove závery z premýšľania o problémoch filozofie jazyka.

"Organizujúce centrum každej výpovede" je vonku, v sociálnom prostredí - aj štruktúra výpovede a k nej patriacich kategórií vkusu a štýlu má sociálnu povahu. Ale: "Skutočnou realitou jazyka - reči nie je abstraktný systém jazykových foriem, ani izolovaná monologická výpoveď, ani psycho-fyziologický akt jej realizácie, ale sociálna udalosť rečového vzájomného pôsobenia, ktorá je realizovaná výpoveďou a výpoveďami." ([2], 294) Každá výpoveď "je len momentom nepretržitého rečového styku", ktorý je momentom nepretržitého utvárania sociálnej organizácie. Každá výpoveď je vždy zároveň "politickým" aktom, ale aj výsledkom, produktom "nejakej politiky", a to na oboch svojich úrovniach: na úrovni témy, aj na úrovni formy, ktoré sa od seba dajú oddeliť len abstrakciou.

Formy výpovede, ktoré Bachtin nazýva **rečovými (životnými) žánrami**, sú určované formou styku (Bachtin ich dokonca ohraničuje replikou druhého, budujúc takto teóriu dialogickosti a intertextuality), ako aj formou sociálnej organizácie hovoriacich indivíduí. Zdôrazňuje, že rečové životné žánre mimoriadne citlivo reagujú na záchvevy

⁷Ponechávam tomuto slovu aj jeho archaickejší (leibnizovský) význam, vzťahujúci sa na všímavosť, senzibilitu a jej citlivosť. Pozri: Faye, J. P.; Subjekt ako línia horizontu. In: Subjekt-autor-auditórium. Braislava, SCCA 1997.

sociálnej atmosféry. Preto má otázka foriem a typov rečovej komunikácie pre Bachtina prvoradý význam.

Aj **témy** (alebo obsah a jeho sociálny akcent) výpovedí sú však určované sociálnym obzorom ("danej epochy a danej sociálnej skupiny"). Témy výpovede a znaku všeobecne sú arbitrárne a zároveň sú určované zvláštnou ekonómiou, spočívajúcou v tom, že témou znaku (skutočnosťou, na ktorú tento znak referuje, ktorá sa stáva jeho objektom) sa stáva len ten okruh sveta, ktorý zasahuje do daného sociálneho obzoru a stáva sa prístupným pre sociálne vnímanie. Je to teda to, čo nadobudlo istú spoločenskú hodnotu. Preto pre Bachtina nie je témou znaku len jeho obsah, ale aj **sociálny akcent** (interindividuálny a zároveň individuálny, pretože podobne, ako sa môže stať "my-zážitok" formou "ja-zážitku", môže sa sociálnosť akcentu individualizovať alebo subjektivizovať v rámci jedného vedomia a tela. K tomu sa však ešte dostaneme).

Téma a forma výpovede sú oddeliteľné len v abstrakcii. Je to tak hlavne preto, lebo aj témy, aj formy sú produktami tých istých síl: "Jedny a tie isté ekonomické podmienky integrujú nový prvok skutočnosti do sociálneho obzoru, robia ho sociálne významným, zaujímavým, a jedny a tie isté sily vytvárajú formy ideologickej komunikácie..., ktoré zasa určujú formy znakového vyjadrenia." ([2], 199)

"Každé slovo, ako už vieme, je malým bojiskom, kde sa zrážajú rozlične orientované sociálne akcenty. Slovo v ústach jedinečného individua je produktom živého vzájomného pôsobenia sociálnych síl." ([2], 223-224) (Alebo "mikrosvet" slova a "mikrofyzika reči").⁸

Slovom, Bachtin opísal svet, ktorý nie je len produktom hry symbolických systémov alebo rozprávání, ale pozostáva aj z mocenských praktík (ak by sme slovo moc chceli chápať ako meno pre "komplexnú strategickú situáciu" (Foucault) imanentnú sociálnemu poľu). Myslenie sa neodohráva len v intertextuálnom prostredí a na hraniciach "my-zážitku" (romány bez hrdinov, vystúpenia bez auditória) alebo v prostredí styku vrstiev životnej ideológie s kryštálmi ideologických systémov, ale aj v každodenných praktikách ako tichá práca presúvania, presmerovávania, únavy, obnovy alebo stretávania síl.

V tejto súvislosti chceme zakončiť aj sledovanie "hry vonkajšieho a vnútorného" v Bachtinovej práci, pretože, ako sme už povedali, táto hra sa nekončí vnesením vedomia (zážitku, výpovede, myslenia) do vonkajšieho priestoru materiality reči.

Toto vysunutie do vonkajšieho - sociálneho priestoru umožňuje Bachtinovi odmietnuť myšlienku individuálneho vedomia ako fikciu. "Teda keď sa o hovoriacej osobnosti uvažuje takpovediac zvnútra, ukazuje sa, že je celkom produktom sociálnych vzájomných vzťahov. Nielen vonkajší výraz, ale i vnútorný zážitok je sociálnym územím. Teda i celá cesta medzi vnútorným zážitkom ("vyjadrovaným") a jeho vonkajšou objektiváciou ("výpoveďou") prebieha na sociálnom území. Keďže sa zážitok

⁸ Mali by sme byť presnejší a doslovnejší. Bachtin rozlišuje makro- a mikro rovinu, pričom *makro* je na úrovni "veľkých svetodejných rozmerov, skúmaných paleontológiou jazykových významov, ktorá odhaľuje integráciu ešte nediferencovaných zlomkov skutočnosti do sociálneho obzoru" ([2], 199). *Mikro* je na úrovni malých rozmerov, "konštitutívnych sa v rámci súčasnosti" a zaznamenateľných práve vďaka citlivosti slova na "najmenšie pohyby sociálneho bytia" ([2], 199).

aktualizuje v završenej výpovedi, jeho sociálna orientovanosť sa komplikuje zameraním na bezprostrednú sociálnu situáciu rozhovoru a predovšetkým na konkrétnych spoluho-
voriacich. ...Mimo objektivácie, mimo stelesnenia v určitom materiáli (materiáli gesta,
vnútorného slova, hlasu) je vedomie fikciou." Naproti tomu je vedomie, ktoré budeme
chápať ako organizovaný materiálny výraz, "objektívnym faktom a veľkou sociálnou si-
lou."

Nedokážeme posúdiť, či je to "vôľa k pravde" (teraz len ako metafora) alebo "mar-
xistická vôľa k moci" (ešte horšia metafora), ktorá ho núti vysloviť, "ako sa veci majú",
čo je pravé a čo je falošné, alebo vykonať gesto rozdeľujúce normálne od patolo-
gického. V každom prípade chceme naznačiť Bachtinov ambivalentný postoj
k problému "individuálneho", "individualistického" alebo "subjektívneho". Ambivalent-
nosť spočíva v tom, že považuje "individualistické sebaaprežívanie", "osamelé se-
baprežívanie", pojem "rečového a slovného autorstva", "vlastníctva slova" za
sociálno-historické fakty a zároveň ich vyháňa do priestoru ilúzií, prisudzujúc tak vede
o ideológiách onú normatívnu úlohu, miesto rozhodcu.

Aj napriek možnej paradoxnosti je podľa nás predošlé tvrdenie opodstatnené.
Náznamy Bachtinových textov aj tu otvárajú pole istej interpretačnej domýšľavosti. Dali by
sa rozlíšiť dve úrovne, v ktorých Bachtin rozhybe "kožu" zážitku - výrazu - vedomia -
myslenia. Prvá sa týka dialektickej syntézy vonkajšieho a vnútorného, odohrávajúcej sa
pri každom akte výpovede (parole). V tejto syntéze každý "subjektívny zážitok zaniká
v objektívnom fakte vypovedaného slova - výpovede, a vypovedané slovo sa subjektivi-
zuje v akte chápania, odpovede, aby skôr či neskôr vyvolalo k životu odpoveď, repliku"
([2], 222). Akoby sa tu hranica vonkajšieho a vnútorného zotierala a ustanovovala
súčasne. Túto hru subjektivizácie a objektivizácie pravdepodobne netreba brať do-
slovne. Pre Bachtina sa tu neustanovuje žiadny subjekt vypovedania ani individuálny
prehovor, ktorý by bol individuálny v pravom slova zmysle.

Zároveň však naznačí aj inú, druhú úroveň, ktorá je podľa nás blízka Foucaultovmu
procesu subjektivácie. Skôr, než začne hovoriť o onej dialektickej syntéze, upozorňuje,
že psychické nie je korelátom ideologického ani individuálno-sociálneho. "Korelátom
sociálneho je prírodné, teda nie individuum ako osobnosť, ale individuum ako prírodná
biologická jednotka. Individuum ako majiteľ obsahu jeho vlastného vedomia, ako autor
jeho vlastných myšlienok, ako osobnosť zodpovedná za jeho vlastné myšlienky a želania
- takéto individuum je čírym sociálno-ideologickým javom. Preto obsah individuálnej
psychiky je rovnako sociálny ako ideológia a sám stupeň uvedomenia si svojej indivi-
duálnosti a jej vnútorných práv je ideologický a úplne ho podmieňujú sociálne faktory."
([2], 214)

Dvojaká cudzosť v jednom tele: fyziologický prírodný organizmus za hranicou
"ja-zážitku" ako cudzinec (alebo "čierny pasažier") a telo "my-zážitku", o ktorom
nemôžem povedať, že je v pravom zmysle moje, pretože je sociálne.

Domnievame sa, že tu je na mieste ďalšia problematizácia, ktorej formulácia by
mohla znieť: Odkiaľ sa vzala oná schopnosť "individua ako číro sociálno ideologického
javu" považovať sa za osobnosť zodpovednú za svoje myšlienky, želania, činy; byť sám
sebe podriadený, sklonený nad sebou - aké sociologické faktory, aké podmienky reči

museli alebo musia byť naplnené, aby bola možná takáto výpoveď"? Odkiaľ sa v nás berie forma "my-zážitku" ako "ja-zážitok"?

Sme presvedčení, že tento Bachtinom naznačený smer by mohol viesť k opätovnému rozohraniu problémov tela, moci a reči, teda problémov, ktoré sú úzko späté s naším každodenným konaním.

LITERATÚRA

- [1] Rutledge Encyclopedia of Philosophy. Version 1.0. London and New York, Rutledge 1998.
- [2] BACHTIN, M. M., VOLOŠINOV, V. N.: Marxizmus a filozofia jazyka. Bratislava, Pravda 1986.
- [3] DELEUZE, G. - GUATTARI, F.: Tisíc plošín, 4. Kapitola, 20. Novembra 1923 - Lingvistické postuláty. In: Filozofia 54, 3, 1999, s. 175-184.

Príspevok vznikol vo Filozofickom ústave SAV ako súčasť grantového projektu č. 2/6118/99.

Mgr. Norbert Lacko
Filozofický ústav SAV
Klemensova 19
813 64 Bratislava
SR